

CITRA PEMIMPIN JAWA SAJRONE SERAT PANDHITA RAIB (TINTINGAN FILOLOGI)

Kholidatu Taslimah

Jurusan Pendidikan Bahasa dan Sastra Daerah, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Surabaya,
kholidatutaslimah@gmail.com

Abstrak

Naskah *Serat Pandhita Raib* sing sabanjure dicekak *SPR* mujudake salah sijine kasusastran Jawa Anyar sing tuwuh ing kraton Mangkunegaran. Kasusastran Jawa anyar wiwit tuwuh lan ngrembaka, ditengeri kanthi mlebu budaya Islam ing tanah Jawa. Isine crita *SRP* ngandhut bab sing magepokan karo Islam. Crita kasebut tuwuh minangka kaca benggallane kadadayan-kadadayan nyata sajrone paguripe menungsa. Senajan crita *SPR* kalebu reription sastra Jawa Anyar, ning isine ngandhut maneka wernane piwulang, norma, lan nile-nile sing isih *relevan* karo panguripan jaman saiki. Nila utama sing tinemu sajrone *SPR* yaiku ngenani *pemimpin* Jawa. *Pemimpin* Jawa kasebut banjur diandharake kanthi wujud citra.

Panliten tumrap *SPR* mujudake panliten kualitatif kanthi nggunakake pamarekan filologi. Wujud teks *SPR* yaiku tembang macapat sahingga uga nggunakake teori strukturalisme kanggo ngonceki struktur lan isine teks. Sumber dhata sing digunakake yaiku awujud foto naskah *SPR* sing asale saka Perpustakaan Proklamator Bung Karno Blitar. Dhata primer sing digunakake yaiku tembung, frase, klausa, lan ukara sing asale saka teks *Serat Pandhita Raib*. Metodhe analisis dhata sing digunakake yaiku metodhe dheskriptif analisis.

Asile panliten iki ngandharake dheskripsi lan isine *SPR*, suntingan teks *SPR*, lan citra *pemimpin* Jawa sajrone *SPR*. Tinemu telung jinise citra *pemimpin* Jawa sajrone *SPR* adhedhasar tingkatane, yaiku nistha, madya, lan utama. Sepisan *pemimpin* nistha digambarake liwat paraga Pandhita Raib, yaiku *pemimpin* sing nggayuh kekarepane kanthi nggunakake maneka wernane daya lan upaya kalebu ngurangi hak-hake umate. Kapindho, *pemimpin* madya digambarake liwat paraga Raja Khabesah, *pemimpin* sing nggayuh apa sing dikarepake nganggo daya lan upaya kanthi tetep nimbang lan nglarasake karo kabisane umate. Katelu, *pemimpin* utama digambarake liwat paraga Raja Khebar, *pemimpin* sing ora mung kepengin nggayuh tujuwan uripe, ning uga bisa milih lan mbuktakake yen ana dalan sing luwih becik tinimbang sadurunge. Banjur dheweke uga ngajak umate supaya melu dalan kasebut kanggo nggayuh mring sampurnane urip.

Tembung Wigati: citra, *pemimpin* Jawa, serat, Pandhita Raib

PURWAKA

Serat Pandhita Raib sing sabanjure dicekak dadi *SPR* kalebu salah sijine reription sastra Jawa anyar. Bab kasebut bisa diweruhi saka panganggane basa teks *SPR*. Adhedhasar papan pangrembakane, sastra Jawa Anyar diklompokake dadi sastra Jawa Pesisiran lan sastra Jawa klasik (Suwarni & Widayati, 2016:2). Periodhe sastra Jawa anyar iku diwiwiti anane budaya Islam sing mlebu ing tanah Jawa. Mlebu budaya Islam kasebut menahi pangaribawa gedhe tumrap kahanan sosial budayane wong Jawa, ing antarane akeh priyayi padha mlebu Islam. Banjur para kaum priyayi kasebut kumpul ing kalangane wong Islam sing saya suwe dadi pusat kabudayan Jawa-Islam (Purbatjaraka, 1952:96).

Pangaribawa Islam tumrap tuwuh lan ngrembakane sastra Jawa gedhe banget (Suwarni & Widayati, 2016:72). Para priyayi sing wis mlebu Islam iku wiwit ngripta crita Islam. Wiwitane sing tuwuh yaiku crita ngenani sejarah para Nabi lan umate. Saya suwe tuwuh crita epik, piwulang, lan sejarah Islam. Salah sijine reription sastra Jawa Klasik sing isine ngenani sejarah Islam yaiku *SPR*.

SPR kalebu salah sijine sastra Jawa Klasik, jalaran tuwuh lan ngrembaka ing Mangkunegaran. Bab iki bisa dideleng ing stempel *Kadipaten Mangkunegaran* sing mapan sajrone naskah *SPR*. Kadipaten Mangkunegaran utawa kerep diarani Pura Mangkunegaran iku mujudake sawijine kraton cilik ing dhaerah Surakarta sing madeg taun 1757 (Soedarmono, 2011:42). Senajan kalebu kraton cilik, ning Mangkunegaran dadi salah sijine pusat pangrembakane kasusastran Jawa kalebu naskah *SPR*.

Irah-irahan *Serat Pandhita Raib* kawangun saka telung tembung, yaiku *serat*, *pandhita*, lan *Raib*. Sajrone kamus Bausastra Jawa (Poerwadarminta, 1937:1742) *serat* tegese layang. *Pandhita* tegese guru ngelmu kasampurnan, ngulama Kristen Protestan (Poerwadarminta, 1937:1441). *Rahib* yaiku wong sing nyerahake awake marang suwijine biara ing papan pertapan, wong kasebut masrahake uripe kanggo golek dalane Allah kanthi ngonceki misteri ilahi ing swasana ening (Heuken, 2004:96). Dideleng saka irah-irahane bisa diweruhi yen *Serat Pandhita Raib* akeh-akehe nyritakake ngenani paraga Pandhita Raib sing mimpin umate kanggo nggayuh sampurnane kakuwasan.

SPR asale saka crita melayu kanthi irah-irahan Hikayat Pandhita Raghīb sing kasimpen ing PNRI kanthi nomer naskah ML 363. Crita kasebut banjur sumebar nganti teka ing tanah Jawa. Ana salah sijine paraga sinebut Amir Ambyah sajrone *SPR*. Paraga Amir Ambyah kerep ditemoni sajrone crita Menak, yaiku salah sijine crita misuwur ing pangrembakane Sastra Jawa Anyar. Kitab Menak disenengi banget dening masyarakat Jawa Ing jaman Jawa-Islam (Poerbatjaraka, 1952:126). Mula tinemu crita-crita Jawa liyane sing alur critane memper karo Kitab Menak.

Umume Crita Menak nggambarake upayane Amir Ambyah supaya kasil nelukake pirang-pirang negara Kafir. Crita *SPR* luwih nengenake saka sudut pamawase Pandhita Raib minangka musuhe Amir Ambyah. *SPR* uga nyritakake tetandhingan antarane wadya Islam lan wadya Yahudi. Kadadeyan paprangan antarane wadya Islam lan Yahudi dicritakake kanthi cetha, lan jangkep. Merga isine ngenani sejarah paprangan, sahingga *SPR* kalebu salah siji jinise crita sejarah epik Islam Jawa.

Miturut Abdul Rahman Kaeh sajrone kumpulahan makalah *Tradisi Tulis Nusantara* (1997) ngandharake yen naskah minangka produk tinggalane leluhur jaman biyen sing arupa tulisan, neng njerone ngandhut bab-bab ngenani sejarah, basa, sastra, lan falsafah bangsa sing nuwuhake naskah kasebut. Kanthi nindakake studi naskah lama wis melu nyengkuyung upaya kanggo ndhudhah idheologine leluhur Jawa. Idheologi sing bisa migunani tumrap wong jaman saiki kanggo mecahake perkara-perkara sing memper karo masalah sajrone teks sastra lama, merga apa sing dumadi jaman saiki iku minangka terusane jaman sadurunge. Asile ndhudhah naskah lama diajab bisa menehi piguna tumrap pamaca.

Bab sing didhudhah sajrone *SPR* yaiku citra *pemimpin* Jawa. Pemimpin nduweni kakuwasan ing dhaerah sing dicekel. Kakuwasan sajrone paham Jawa nduweni karakteristik khas. Kakuwasan Jawa mesthi nduweni sesambungan raket karo kawibawan. Wong Jawa dianggep *kharismatik* yen bisa menehi pangribawa tumrap *mekanisme* suwujine klompok masyarakat. Barker (sajrone Edraswara, 2013:15) ngandharake yen kakuwasan iku dumadi ing sajrone sesambungan utawa *relasi*. Sesambungan sing wis dumadi kasebut bisa nuwuhake idheologi saka saben pimpinan. Ing tataran kasebut idheologi lan idhentitas bisa mangun suwujine karakteristik pemimpin sing khas.

Kekhasan sajrone pemimpin Jawa tegese saben pemimpin ing Jawa iku nduweni daya, solah bawa, lan carane ngurusi kakuwasane sing beda saka liyane. Saka solah bawa sing beda-beda kasebut banjur nduweni jinis sing seje-seje. Endraswara (2013:20) ngandharake yen adhedhasar tingkatane, pemimpin Jawa iku dibege dadi telung jinis, ing antarane tingkatan (1) nistha, (2) madya,

lan (3) utama. Telung tingkatan kasebut uga tinemu sajrone teks naskah *SPR*.

Naskah *SPR* dipilih minangka sumber dhata amarga nduweni saperangan alesan. Sepisan *SPR* mujudake salah sijine tinggalan leluhur Jawa sing kurang dilirik dening panliti awal jalaran kurange minat uga pamawas babagan basa lan aksara, kamangka isine ngandhut paedah sing wigati tumrap panguripa jaman saiki. Kapindho wujud teks *SPR* tembang macapat, sahingga nduweni kaluwihan estetis sing nengenake wujud teks sajrone tembang lan pamilihe tembung. Katelu, teks *SPR* nggunakake basa Jawa Anyar mawa ngoko lan krama. Saliyane iku tinemu saperangan tembung kawi lan Arab sing gampang dipahami, sahingga bisa nggampangake panliti anggone njlentrehake isine teks. Alesan pungkasan, *SPR* isine nggambarake citra *pemimpin* Jawa sajrone naskah lama.

Teks *SPR* ditintangi kanthi nggunakake pamarekan filologi. Miturut Djamaris (2002:7) filologi yaiku suwujine ilmu sing nggunakake naskah lama minangka objek panliten. Bab-bab kang ditindakake sajrone panliten filologi ing antarane, sepisanan maca naskah *SPR* sing dicetak nganggo aksara Jawa. Banjur nindakake suntingan teks tumrap *SPR* supaya bisa luwih gampang ditampa dening pamaca. Bab pungkasan sing ditindakake yaiku ngonceki citra *pemimpin* Jawa sing kagambar sajrone teks *SPR*. Kanggo ndhudhah panliten tumrap *SPR*, bab-bab kang dadi underane panliten yaiku, (1) dheskripsi lan isine *SPR*, (2) suntingan teks *SPR*, lan (3) citra *pemimpin* Jawa sing kagambar sajrone *SPR*.

METODE

Panliten tumrap *SPR* kalebu panliten kualitatif sing cocok dijlentrehake nganggo metodhe dheskriptif analitik. Dhata panliten awujud tembung-tembung sing mapan ing pethikane teks *SPR* dadi jalaran metodhe kasebut dipilih. Bab iki laras karo panemune Moleong (2004:6), dheskriptif yaiku dhata kang dikumpulake arupa tembung, gambar, lan dudu angka. Ancase saka metodhe iki yaiku nggawe gambaran ngenani suwujine kahanan kanthi objektif kanthi ngumpulake dhata, klasifikasi, lan analisis. Metodhe dheskriptif analisis ditindakake kanthi menehi dheskripsi lan gambaran saperangan fakta banjur diterusake nganggo analisis. Dheskripsi lan analisis ora mung kanggo mbabar teges, ning uga menehi pemahaman lan jlentrehan sing cukup.

Miturut Pradopo (2013:141) menehi kritik tumrap reriptan sastra yaiku salah sijine upaya kanggo njupuk makna lan menehi makna tumrap teks reriptan sastra. Wujud objek sajrone panliten iki yaiku tembang macapat. Lumrahe tembang macapat nggunakake basa sing menthes lan sugih makna. Mula saka tembung-tembung sing wis kasusun banjur dijlentrehake lan diwenehi kritik tumrap teks kanggo ndudut maknane.

Metodhe Hermeneutika

Hermeneutika asale saka basa Yunani yaiku *hermeneuein*, tegese napsirake lan interpretasi. Kalungguhane hermeneutika yaiku kanggo mahami reriptan sastra kanthi luwih jero. Reriptan sastra perlu dipahami jalaran reriptan sastra kasusun lumantar basa, saliyané iku uga ana makna siningit utawa kanthi sengaja disingitake (Ratna, 2013:45). Mula kanggo ngonceki basa lan ndhudhah makna teks *SPR* uga digunakake metodhe Hermeneutika.

Metodhe hermeneutika digunakake kanggo nлити teks reriptan sastra sing akeh nggunakake tembung-tembung rinengga. Hermeneutik suwujine paradigma kang ngupaya napsirake teks utawa dhasar logika linguistik. Logika linguistik bakal menehi jlentrehan teks sastra lan pamahaman makna kanthi nggunakake “maknane tembung” lan sabanjure “maknane basa”. Maknane tembung luwih magepokan karo konsep-konsep semantik sastra lan maknane basa sipate kultural. Maknane tembung bisa mbiyantu pamahaman maknane basa. Awit saka kuwi, saka tembung-tembung kasebut bakal kagambar makna kultural teks sastra (Endraswara, 2013:42).

Mahami makna tembung tunggal kanthi nggatekake kautuhane ukara. Maknane ukara gumantung karo maknane tembung tunggal kasebut. Kanthi anane interaksi dialektis antarane sakabehe bageyan kasebut, mula saben-saben bageyan siji iku menehi pangribawa tumrap makna liyané. Pamahaman iku minangka bunderan. Bunderan kasebut dadi ancik-ancik kang diarani ‘bunderan hermenutis’ (Palmer, 2005:98). Kanggo mangerteni makna kanthi utuh ing suwujine teks sastra kudu mafsirake tembung-tembung panyusune.

Sumber Dhata lan Dhata Panliten

Panliten sastra merlokake dhata arupa verbal, yaiku awujud tembung, frasa utawa ukara (Siswanto, 2010:70). Dhata minangka objek kang dipilih banjur dadi bahan analisis. Kualitas pamilihe dhata gumantung landhepe panliti anggone nyaring dhata adhedhasar kabisane tumrap pamarekan, konsep, lan teori. Sumber dhata sajrone panliten iki yaiku foto naskah asesirah *Serat Pandhita Raib* sing kasimpen ing UPT Perpustakaan Bung Karno sing mapan ing Jl. Kalasan No.1, Bendogerit, Sananwetan, Blitar, Jawa Timur 66133. Wujude teks yaiku tembang macapat cacahé ana 21 pupuh. lan 172 kaca.

Tata Cara Nglumpukake Dhata

Tata cara nglumpukake dhata sajrone panliten iki ditindakake kanthi studi lapangan (ngematake ing papan panyimpenane naskah). Piranti kanggo nglumpukake dhata kang digunakake sajrone panliten iki yaiku panlite dhewe minangka instrumen kunci. Panliti minangka instrumen kunci nduweni kalungguhan minangka

perencana, sing ngleksanakake, pangumpul dhata, sing njlentrehake dhata, nafsirake dhata, lan pungkasané minangka wong kang nglapurake asile panliten. Piranti pangumpul dhata ing antarane, tabel dhata kanggo nyathet dhata-dhata sing arep dianalisis lan nggampangake panulis sajrone ngeling-eling.

Teknik ngumpulake dhata sing dienggo yaiku studi dokumenter. Teknik kasebut digunakake kanggo nganalisis dhata arupa poto. Naskah ora kena difotokopi, jalaran kahanane sing gampang suwek, sahingga kudu dipoto. Saka poto kuwi banjur ditranslit neng aksara latin. Miturut Moleong (2004:217), dhokumen digunakake kanggo kabutuhan panliten jalaran minangka sumber kang stabil, migunani minangka bukti kanggo suwujine pangujian, laras karo panliten kualitatif jalaran sipate kang alamiah, laras karo konteks, lair lan ana sajrone konteks. Rantamane kagiyatan kang ditindakake kanggo nglumpukake dhata nggunakake tata cara panliten filologi, jlentrehane kaya mangkene.

1. Dheskripsi Naskah lan Teks

Deskripsi naskah lan teks ditindakake kanthi nggambarake kahanan fisik lan non-fisike *SPR*.

2. Transliterasi Teks

Edhisi standar dipilih minangka metodhe transliterasi teks *SPR*. Bab-bab sing ditindakake sajrone transliterasi standar, yaiku ngowahi panganggane aksara gedhe, nemtokake wanda, lan panganggane tandha waca.

3. Suntingan Teks

Suntingan teks kang dienggo sajrone panliten iki yaiku suntingan teks kanthi edhisi standar. Suntingan teks kasebut ditindakake kanthi cara ngowahi bab-bab sing kliru banjur dilarasake karo ejaan baku sing lagi lumaku.

Instrument Panliten

Instrument panliten yaiku piranti kanggo ngumpulake dhata (Siswanto, 2010:73). Sajrone panliten kualitatif kang dadi instrumen yaiku panliti kuwi dhewe. Instrumen panliten sajrone panliten iki yaiku kanthi nggunakake tabel dhata. Panliten iki nggunakake teknik waca lan cathet. Yaiku asil saka nranskrip naskah iku diwaca banjur dicathet ing dhata tabel.

Tata Cara Ngolah Dhata

Tata cara ngolah dhata iki kanggo mangsuli apa kang kawedhar sajrone underane panliten. Tata cara pangolahe dhata digunakake supaya cetha anggone nintingi naskah *SPR*. Tata cara ngolah dhata panliten minangka gambaran ngenani sakabehe trap-trapan kang bakal ditindakake panliti. Cak-cakane dilarasake karo sipate panliten kanthi nggatekake objek panliten arupa teks lan naskah *SPR*. Cak-cakane ing antarane:

- Ngandharake dheskripsi lan isine naskah *SPR*
- Transliterasi naskah
- Nyunting teks transliterasi *SPR*
- Ngolah dhata lan napsirake teks

ANDHARAN

Perangan andharan dijlentrehake asile panliten sing cundhuk karo underane panliten. Ana telung perkara sing dibabar, ing antarane (1) dheskripsi lan isine *SPR*, (2) suntingan teks *SPR*, lan (3) citra *pemimpin* Jawa kang kagambar sajrone *SPR*. Anapun jlentrehane diandharake siji mbaka siji ing ngisor iki.

1. Dheskripsi lan isine *SPR*

Sajrone dheskripsi lan isine *SPR* dibabar sakabehe informasi ngenani *SPR*. Dheskripsi naskah mujudake jlentrehane naskah kanthi rinci. Dheskripsi naskah iku wigati kanggo ngaweruhi kahanane naskah lan isine naskah sing diteliti. Bab sing diandharake yaiku sekabehane perkara kang magepokan karo naskah lan teks *SPR*. Isine *SPR* ngandharake crita ringkese *SPR*. Panliten naskah lama kudu ndhudhah gambaran ngenani kahanane naskah *SPR*. Dheskripsi naskah *SPR* diandharake ing ngisor iki.

a. Irah-irahane naskah

Irah-irahane naskah minangka bageyane naskah sing kudu diweruhi nalika ngliti suwijine naskah. Irah-irahane naskah menahi gambaran umum ngenani isine naskah. Irah-irahane naskah ing panliten iki bisa diweruhi ing samake teks.

Gambar Label Irah-irahane Naskah

Label kasebut tinulis *Serat Pandhita Raib* minangka irah-irahane naskah. Irah-irahane *SPR* iku kawangun saka telung tembung, yaiku *serat*, *pandhita*, lan *Raib*. Sajrone kamus Bausastra Jawa (Poerwadarminta, 1937:1742) *serat* iku tegese layang. *Pandhita* tegese guru ngelmu kasampurnan, ngulama Kristen Protestan (Poerwadarminta, 1937:1441). Dene rahib yaiku wong sing nyerahake awake marang suwijine biara ing papan pertapan, wong kasebut masrahake uripe kanggo golek dalane Allah kanthi ngonceki misteri ilahi ing swasana ening (Heuken, 2004:96). Laras karo irah-irahane, sajrone *SPR* dicritakake ngenani paraga *Pandhita Raib*.

b. Papan Panggonan Panyimpene *SPR*

Naskah *SPR* disimpen ing Perpustakaan Proklamator Bung Karno sing dumunung ing Jl. Kalasan No. 1, Bendogerit, Sananwetan, Kota Blitar, Jawa Timur 666133. Naskah disimpen kanthi primpèn, yaiku dibungkus kain putih banjur diwenehi label Naskah *SPR* diseleh ing lemari khusus kanggo nyimpen naskah. Pustakawan madya sing diwenehi wewenang tanggung

jawab tumrap naskah lama ing Perpustakaan Bung Karno yaiku Ibu Nurny Syam.

c. Wektu Panulise *SPR*

Umume wektu panulise naskah lama ora tinulis kanthi langsung teks, ning kerep siningit sajrone sengkalan. Sengkalan digunakake kanggo tetenger madege negara, madege kraton, wektu miwiti nulis naskah, lsp. Sengkalan wujud rerencene tembung sing nduweni makna lan uga dadi tetenger itungane taun Jawa.

(1) Wektu Miwiti Nulis Naskah

Wektu miwiti nulis naskah *SPR* diweruhi ing pupuh sepisan tembang Dhandhanggula, pada 7-8.

*Riwusya ring saha bati reki/ catur
menggala kang sinung mulya/ miyyang
sagung dasih wargane/ ing aturan
winantu/ ring safangat awal lan akir/
sekawan paliwaran/ nira kangjeng rasul/
mengkana sukmur wenggita/ sengkalan
boma nitih resi bumi/ jimakir mongsa
dhes tha//*

*Kaping sapisan tanggale reki/ budahe
pon wanci jam satunggal/ rabingul akir
sasine/ anenggih kang winuwus/ ing
nalika nira jeng nabi/ Rasul nayaka
ningrat/ sineba wadyagung/ para sahabat
neng ngarsa/ pra santana para nata pra
dipati/ Jeng rasul ngandika// (P1:P7-P8)*

Taun panulise *SPR* nggunakake candra sengkala ing pada 7 baris 9 yaiku **boma nitih resi bumi**. Yen dijlentrehake **boma=0 nitih: 7 resi: 7, bumi=1**, tegese *SPR* wiwit ditulis ing taun 1770 J. Dina panulise naskah diweruhi ing pada 8 baris 2 tembung '*budahe pon*' yaiku dina Rebo pasarane pon. Tanggal panulise naskah diweruhi ing pada 8, baris 1-3. tanggal 1 Rabingul Akir mangsa dhes tha.

(2) Wektu Ngrampung Nulis Naskah

Sajrone *SPR* uga tinemu wektu ngrampung nulis naskah, yaiku ing pupuh pungkasan, pada 70.

*Risampun nira tinulis/ septu ing pukul
sekawan/ nuju ping sawlas tanggale/
siyam jimakir lumampah/ kalima mangsa
nira/ sangkala meksih duk wau/ tanpa
wuruk pandhiteng rat// (P21:P70)*

Gatra kaloro tinulis '*septu ing pukul sekawan*', wektu ngrampung nulis yaiku ing dina septu. Tanggale 11 sasi pasa. Taun ngrampung nulis naskah diwujudake sengkalan, sing unine *tanpa wuruk pandhiteng rat*. Angka dadi tanpa (0), wuruk (7), pandhiteng (7), lan rat (1). Sahingga taun panulise naskah yaiku 1770 J.

d. Asale *SPR*

Asale *SPR* bisa diweruhi saka stempel naskah sing mapan ing saperangan lempirane naskah *SPR*. Diweruhi ing gambar ngisor iki.

Gambar Cap-capan Kraton Mangkunegaran sajrone SPR

Naskah *SPR* minangka salah sijine naskah saka Surakarta persise Mangkunegaran. Bisa diweruhi anane stempel Mangkunegaran ing saperangan kaca naskah *SPR*. Naskah iki isa kasimpen ing perpustakaan Bung Karno jalaran dituku dening pihak perpustakaan minangka koleksi inventaris perpustakaan.

e. Kahanane Naskah *SPR*

Kahanane naskah isih utuh lan apik, lempirane naskah isih jangkep, lan durung ana naskah sing suwek. Samake naskah nggunakake samak kang kandhel kaya samake buku. Samak kandhel kasebut dadi panyengkuyung awete naskah.

Tabel kahanane naskah *SPR*

No.	Kahanane Naskah	Katrangan	
1	Ukurane Naskah	Dawane naskah : 30 cm Ambane naskah : 19 cm Kandhele naskah : 2,2 cm	
2	Mangsi	Wernane ireng semu soklat	
3	Cap/stempel	Ana rong cap stempel logo praja Mangkunegaran, werna abang lan biru. Cap stempel ditemokake ing saperangan kaca teks naskah <i>SPR</i> .	
4	Cacahe kaca	170 kaca	
	Cacahe kaca sing ditulis angka	86	
	Cacahe kaca kosong	6	
	Cacahe larik saben sakaca	Kaca 1-2 = 12 Kaca 3-lsp = 16	
	Penomeran kaca	Angka Mangsi Papan	: Aksara Jawa : Ireng : tengah, ndhuwur, dumunung ing kaca 1,2, lan saben kaca sing manggon ing sisih tengen
	Margin	Tengen Kiwa Ndhuwur Ngisor	: 3 cm : 2 cm : 4 cm : 4,2 cm

f. Wujud Teks *SPR*

Wujud teks *SPR* yaiku tembang macapat. Tembang macapat yaiku salah sijine guritan tradhisional sajrone basa Jawa sing disusun kanthi nggunakake paugeran-paugeran tartamtu (Haidar, 2018:2). Paugerane ing antarane ana guru lagu, guru wilangan, lan guru gatra. Katelu paugeran kasebut dadi titikan kanggo nemtokake jinise metrum tembang macapat. Teks *SPR* kasusun saka 21 pupuh, limang jinise tembang yaiku Dhandhanggula, Asmarandana, Sinom, Durma, lan Pangkur.

(1) Wateke Tembang

Saben jinise tembang macapat iku nduweni watek sing beda-beda (Padmasoekotjo, 1953:136) Ana limang jinis metrum tembang sajrone *SPR*. Pupuh pambuka Dhandhanggula, wateke manis, endah, bagya, isine medharake pepujen syukur. Kaloro, Asmaradana wateke asmara, isine nggambarake rasa tresna lan welas asih sajrone wadya Bala. Katelu tembang Sinom maksude enom, isine ngenani mangsa nalika enom, kebak karo pangarepan wadya bala. Kapapat pupuh tembang Pangkur maksude mungkur, wadya bala sing mungkur saka prang. Pupuh pungkasan yaiku Durma isine ngenani dumadine perang.

(2) Sasmitane Tembang

Sasmita tembang macapat isa arupa wanda, tembung, lan ukara ing perangane tembang macapat sing nduweni makna sinirat sajrone tembang macapat (Padmasoekotjo, 1953:102). Sasmita tembang tinemu ing wiwitan utawa ing wekasane tembang kanggo nengeri gumantine tembang lan nuduhake arane tembang. Tuladhane kaya mangkene,

*Nulya sagunging narpati/ samya amatah
punggawa/ kang mukul nagrislam kabeh/
prajurit tan wilangan/ budhal sagung
gagaman/ lampahing baris gumuruh/
wantu prajurit nomnomam// (P2:P10)*

Pethikan kasebut kajupuk saka pupuh kaloro tembang *Asmarandana* pada 10. Pada 10 mujudake pada pungkasan. Gatra kapitu unine wantu prajurit *nomnomam*, tembung *nomnoman* minangka sasmita saka Sinom. Bisa diweruhi yen pupuh sabanjure yaiku tembang Sinom. Tinemu sasmitane tembang ing sakabehe pupuh sajrone *SPR*

g. Panganggone Basa sajrone *SPR*

Basa minangka piranti kanggo medharake apa sing dirasakake lan dipikirake dening pangripta. Basa rriptan sastra ora padha kaya basa padinan. teks naskah lama basane luwih menthes, endah, lan maknane luwih amba tinimbang wantahe. Basa kasebut bisa narik kawigatene pamaca merga ngemu surasa sing endah.

(1) Basa Jawa sajrone *SPR*

Miturut Antunsohono (1952:8) adhedhasar undha-usuking basa, basa Jawa diperang dadi telu yaiku ngoko, madya, lan krama. Katrangan kaya mangkene.

(a) Basa Ngoko sajrone SPR

Ngoko digunakake sajrone cecaturan antarane wong sing luwih luhur marang wong sing luwih asor drajate, cecaturan marang wong sapadha (Antunsuhono, 1952:9). Tuladha panganggone ngoko sajrone SPR, kaya mangkene.

*Pandhita Raib ngandika/ marang sagung anak muride reki/ prajurit khepara ratu/ kabeh sira sun **duta**/ lah **gempuren** nagri kang tatelu iku/ ing Mesir kalawan Jidah/ ing Kofah katiga neki// (P4:P6)*

Pethikan kasebut dijupuk saka pupuh kapapat Pangkur, pada 6, mujudake basa ngoko sing digunakake dening Pandhita Raib nalika mrentah muride. Diweruhi panganggone ngoko sajrone SPR iku ana telung kahanan, ing antarane:

- 1) Tuturane wong marang wong liya sing kalungguhane utawa drajate padha.
  - 2) Tuturane wong luhur marang wong sing luwih asor drajate.
  - 3) Tuturane wong sing raket sesrawungane (tuladhane cecaturan antarane kanca raket)
- Tuturane wong sing lagi nesu.

(b) Basa Krama sajrone SPR

Miturut Antunsuhono (1952:12) krama nduweni titikan anane rasa pekewuhe wong sing guneman marang wong sing durung ditepungi, nduweni pangkat luhur, utawa priyayi, nduweni wibawa, lsp. Tuladha panganggone ngoko sajrone SPR, kaya mangkene.

*Majeng sahatu pranata/ umatur mring Kangjeng Nabi/ ya Gusti panutan amba/yen wonten lilahing gusti/ **amba ingkang** dhatengi/ kharam jadah lanat kupur/ tan susah **mawi** wadya/ kawula **mangsah** pribadi/ cipta bebas dening **pedhangpun** Dul Fakar// (P3:P7)*

Pethikan kasebut dijupuk saka pupuh katelu Sinom, pada 6, mujudake basa krama sing digunakake dening pranata nalika matur marang Nabi Mukhammad. Diweruhi panganggone basa krama sajrone SPR iku digunakake sajrone tuturan marang wong sing luwih luhur kalungguhane.

(2) Tembung Arab sajrone SPR

SPR mujudake salah sijine reriptan sastra sastra Jawa Anyar. Periode sastra Jawa anyar ditengeri wiwit mlebu budaya Islam ing Tanah Jawa, sahingga menahi pangribawa kang gedhe tumrap panulisan naskah. Tuladha panganggone tembung Arab sajrone SPR ing ngisor iki.

*Kawula rebah tan eling/ amba matur wekasanya/ sareng hamba enget age/ kang pethi kawula buka/ amung ta isi surat/ amba waca mungel **ashadu/ anla ilaha illo lah**//*

***Wa ashadu anna malih/ Mukammadan rasulullah/** wus nyatet lan wewacane/ surat ilang sangking asta/ amba lajeng karuna/ tan kendel ing siyang dalu/ Khadi kang mungel ing **surat**// (P19:P21-P2)*

Pethikan kasebut dijupuk saka pupuh ka-19 pada 21 lan 22. Ana kalimat sahadat ing rong pada kasebut, sing unine ‘*ashadu anla ilaha illo lah, wa ashadu anna malih Mukammadan rasulullah*’. Kanggo menahi nile estetik, mula tetep ditulis basa Arab. Rong ukara kasebut diarani sahadat, sajrone SPR diarani kalimah kalih. Sahadat nduweni kalungguhan sing utama tumrap wong Islam. Miturut panliten sing ditindakake dening Ronit Ricci (2011:113) bab sesambungane wong Islam ing Asia, anane sahadat bisa kanggo nelukake para ratu lan wadya bala kelawan nggunakake kakuwatan lan dayane, supaya bisa nelukake musuh.

(3) Tembung Kawi sajrone SPR

Miturut Padmasoekotjo (1953:17) tembung kawi yaiku tembung Sansekerta utawa tembung Jawa-Kuna kang tinemu sumela ana ing karangan-karangan ing jaman saiki, ing reriptan-reriptan kang nganggo basa Jawa-Anyar, ya basa Jawa jaman saiki. Panganggone tembung Kawi sajrone SPR disebutake ing ngisor iki.

*Kang manjingken rahina mring wengi/ kang metoken wengi mring rahina/ miwah ingkang medalake/ urip sangking ing lampus/ lawan pati sangking urip/ tuwin kang bagi **boga**/ ing dasih sawegung/ kidam baka sifat rahman/ risampune pupuja kang maha sukci/ gantya sang **nyakeng rat**// (P1:P3)*

Pethikan kasebut mujudake pupuh sepisan Dhandhanggula pada katelu. Gatra kaenem tinemu tembung *boga* tegese pangan, gatra pungkasan ana tembung *nyakeng* lan *rat*, tegese ratune jagad.

h. Struktur Batin lan Lair SPR

Struktur batin lan lair suwijine sastra ora bisa dipisah, jalaran rong struktur kasebut manunggal nyawiji sajrone reriptan sastra. Rong unsur pamangun bisa nemtokake kwalitase reriptan, bisa luwih gampang anggone ndhudhah makna teks, lan bisa dadi pambada antarane naskah siji lan liyane. Rong struktur sajrone SPR dijlentrehake siji mbaka siji ing ngisor iki.

(1) Struktur Lair

Struktur lair magepokan karo unsur pamangun sing dititik saka wujud reriptan. Perangan iki dijlentrehake struktur laire SPR ing antarane, (a) Tembang Macapat (Guru Lagu, Guru Wilangan, Guru Gatra), (b) Endahe Basa sajrone SPR, (c) sarana retorika, lan (d) imaji.

(a) Tembang Macapat (Guru Lagu, Guru Wilangan, Guru Gatra)

Paugeran tembang macapat magepokan karo wewaton panulise tembang macapat sing kasusun saka guru lagu, guru wilangan, lan guru lagu. Panulisan tembang macapat ing *SPR* akeh sing wis laras karo paugerane, ning isih ditemoni saperangan sing luput saka paugerane. Panulisan sing luput dijlentrehake kaya mangkene.

*Tuwin duk jamaning kuna/ yen ana wong
sakit saperti iki/ kaya paran ukumipun/
matur kang tuwa tuwa tuwa/ lan pra ratu
hulu balang aturipun/ wartine kala ing
kina/ yen wonten kadi puniki// (P18:P8)*

Pethikan kasebut kalebu panulise luput saka paugeran guru wilangane sing dijupuk saka pupuh Pangkur. Paugerane yaiku 8a-11i-8u-7a-12u-8a-8i. Gatra ka-4 panulise luput. Guru wilangane kudune pitu, ning ingpethikan kasebut wandane ana sanga. tembung 'tuwa' disuda siji supaya bisa ngepasake paugeran gatra ka-4 yaiku 7a.

(b) Endahe Basa sajrone *SPR*

Wong sing kasinungan pangrasa landhep marang kasusastran, senjata dudu pujangga mesthi bisa ngrasakake endahing basa (Padmosoekotjo, 1952:20). Basa minangka sarana kanggo medharake pangrasa. Emane para mudha jaman saiki akeh sing ora weruh marang Jawane, menawa dijingglengi jalaran utama yaiku durung padha ngerti yen kasusastran Jawa ora kalah endah karo kasusastran liyane. Tinemu saperangan werna sajrone *SPR* sing kacakup ing kasusastran Jawa, ing antarane (1) tembung saroja, (2) tembung Garba, (3) purwakanthi, (4) pepindhan, lan (5) Panyandra.

a.1 Saroja

Tembung saroja ateges tembung rangkep, maksude tembung loro kang padha tegese utawa meh padha tegese dienggo bebarengan (Padmosoekotjo, 1953:25). Ancase nggunakake tembung saroja bisa nuwuhake makna sing luwih teges. Tinemu tembung saroja sajrone *SPR*, kaya ing ngisor iki.

*Raja Khabsah kang ngatag prajuritira/
Pamungkasing narpati/ Nama Khebar
ngalam/ Ratu gagah prakosya/ Dedege
agenga inggil/ Kalih putranya/ Sami
gagah tur inggil// (P5:P26)*

Pethikan kasebut tinemu ing pupuh 5 Durma, pada 26. Pethikan kasebut nyritakake titikane Raja Khabsah lan anake sing lagi mimpin prajurit perang. Raja Khabsah disebutake paraga sing pol, mula nggunakake tembung 'gagah prakosa' kanggo nggambarake dedege. Panganggone tembung saroja sajrone *SPR* iku wujud nile estetis sajrone riptan naskah lama. Kaya rong pethikan kasebut, bisa nambah banget tegese tembung.

a.2 Garba (Sandi)

Tembung garba tegese tembung rerangken, tembung sesambungan, tembung kang kadadeyan saka gandhenge tembung loro utawa luwih (Padmosoekotjo, 1953:29). Ngarba tembung tegese nggandheng rong tembung utawa luwih, ancane kanggo nyuda cacahé wandane. Tembung Garba lumrahe tinemu sajrone kasusastran sing sinawung ing tembang. Tembang macapat nduweni paugeran guru wilangan. Gatra sing kakehan wandane bisa digarba.. Tembung Garba tinemu sajrone *SPR*, kaya mangkene.

*Budhal kang paratmajendra/ Sakeh
margi-kamargan tundhuk sami/ langkung
wanter tandangipun/ tan ana wani
nglawan/ Pira-pira nagri Islam kang
anungkul/ Marma pirang-pirang yuta/
Wadyane para narpati// (P4:P4)*

Pethikan kasebut dijupuk saka pupuh 4 Pangkur, pada 4. Paugerane Pangkur nduweni 8a-11i-8u-7a-12u/a-8u-8i/a. Tembung garba 'paratmajendra' mapan ing gatra 1 sing paugeran gatrane 8i. Paratmajendra asale saka tembung para + atmaja + indra, menawa gatra kasebut ditulis apa anane, cacahé wanda kakehan dadi 10. Kanggo nyuda cacahé wanda, telung tembung kasebut digarba dadi siji.

a.3 Purwakanthi

Purwakanthi ateges nggandheng kang wis kasebut ing wiwitan (Padmosoekotjo, 1953:85). Purwakanthi kerep dienggo ing kasusastran Jawa sing isine wejangan-wejangan ngenani panguripan. Umume diaturake kanthi ringkes, nggunakake tembung-tembung sing padha, lan guru lagu sing pas sahingga nuwuhake riptan sastra sing endah lan gampang dititoni utawa dieling. Pethikan panganggone purwakanthi sajrone *SPR* kaya mangkene.

<i>Para ratu pra dipati/</i>	swara a lan i
<i>miwah anak raja raja/</i>	swara a.
<i>hulu balang tur sembahe/</i>	swara u, a, lan e.
<i>Ya tuwan panutan amba/</i>	swara u lan a.
<i>Sampun panduka susah/</i>	swara a lan u.
<i>Mikir Ambyah Ngali iku/</i>	swara i lan a
<i>Yen prapta kawula lawan//</i>	swara a.

(P2:P4)

Pethikan kasebut dijupuk saka pupuh 2 tembang Asmaradana, pada 4 sing mujudake tuladhane panganggone purwakanthi guru swara. Ing purwakanthi guru swara sing dibolan-baleni yaiku unine swarane.

a.4 Pepindhan

Pepindhan yaiku unen-unen sing ngemu surasa pepadhan, irib-iriban, emper-emperan (Padmosoekotjo, 1953:64). Pepindhan nduweni titikan dhapukane ukarane yaiku nganggo tembung *pindha*, utawa dasanamane, ing antarane lir, pindha, kadi, kadya, jajah. Tuladha panganggone pepindhan sajrone *SPR* ngisor iki.

**Ageng panjang anglir arsi/ netra kadya
surya kembar/ Bagendha Li ram tingale/
jenger dangu tan ngandika/ sigra wong
agung menak/ amedhang mring naga
rampung/ sadya kalih ula pejah//**
(P15:P13)

Pethikan kasebut mujudake pepindhan kahanan awake menungsa sing kajupuk saka pupuh tembang Asmaradana pada 13. Gatra sepisan unine *ageng panjang anglir arsi* ditengeri anane tembung anglir, sing dipindhakake yaiku dedege Ali sing gedhe. Gatra sabanjure unine *netra kadya surya kembar*, ditengeri anane tembung kadya. Surya kembar maksude mripate landhep, anggone nyawang bisa njalari musuhe wedi, lan dadi lambang prawira perang sing teges.

a.5 Panyandra

Nyandra tegese nggambar utawa amarna kaendahan utawa kaanan sarana pepindhan (Padmosoekotjo, 1952:71). Dadi sing luwih digatekake gegambaraning kaendahan utawa kaanan, dudu dhapukaning ukara sing ditengenake. Dhapukaning ukara, yaiku pepindhane mung kanggo sarana panyandra. Ana rong werna panyandra sajrone *SPR* ing antarane panyandra tumrap menungsa lan candhrane wadya bala lan paprangan. Panganggone panyandra tumrap menungsa sajrone *SPR* dipethik ing pupuh tembang asmarandana ing ngisor iki.

**Salira lurus aramping/ kuninge amaya
maya/ anglir awijang baune/ lathine
manggis karengat/ alis angroning imba/
netra ngartika sumunu/ riyep riyep
angsung brongta//
Dariji amucuk ing ri/ kenakane lir
mutyara/ gandhewa putung astane/
jajane anglir awijang/ pembayune
nyudenta/ tembungipun manis arum/
merpeki dhateng kawula//** (P7:P27)

Pethikan kasebut kajupuk saka pupuh tembang Asmarandana pada 27-28. Critane paraga Usman sing ketemu wadon sing ayu. Kanggo nggambarake ayune wadon kasebut, digunakake panyandra kanthi sarana pepindhan kaya sing wisinebut sajrone pethikan.

(c) Sarana Retorika

Sarana retorika bisa nuwuhake tegange puitis merga pamaca kudu mikirake apa sing tuwuh lan dimaksud dening pangripta (Pradopo, 2012:40). Sarana retorika tinemu sajrone *SPR* kaya mangkene.

**Kharam jadah sira iku lanat kofar/
nungkula maring mami/ sun aaturken
sira/ ing gusti rasululah/ utusanira Hyang
Widi/ pasthi ngapura/ aja nembah mring
anjing//** (P9:P3)

Pethikan dijupuk saka pupuh 9 tembang Durma pada 3 sing nyritakake dumadine paprangan antarane raja Perak lan raja Khebar. Wiwitane prang ana susumbare

pemimpin prajurit, ing pada sepisan unine *Kharam jadah sira iku lanat kofar*. Gatra kasebut diucapake dening raja Perak. Olehe raja perak ngundang raja Khebar iku bisa narik pangrasane pamaca. Panganggone tembung kharam, lanat, lan kofar saya nambahi rasa nesune.

(d) Imaji

Miturut Rokhmansyah (2014:18) imaji yaiku susunan tembung-tembung sing bisa medharake pengalaman sensoris sing endi pamaca kaya-kaya bisa ningali, ngrungokake, ngrasakake apa sing disawang, dirungu, lan dirasakake pangripta sajrone reriptane kanthi imajinatif liwat pengalaman lan rasa. Pethikan ngisor iki kasuguhake panganggone imaji sajrone *SPR*.

**Wus lajenging lampahira/ sang aprabu
Yaman ingkang nambungi/ wadyane
gameng lir mendhung/ wadya kang nitih
liman/ kalih ewu kang dadya pangirid
laku/ mandhita wok ber-iberan/ sang
prabu munggang ing asthi//** (P6: P24)

Pethikan kajupuk saka pada 6 pupuh Pangkur pada 24. Pada kasebut nyritakake kahanane wadya bala. Imaji peningal tinemu ing gatra 3, 4, lan 7. Kanthi daya imaji peningal, pamaca kaya bisa ningali kedadeyane kanthi langsung ana wadya bala sing nunggang gajah, lan rolas ewu wong sing dadi pangiring laku.

(2) Struktur Batin *SPR*

Struktur batin sajrone teks *SPR* mujudake unsur pamangune reriptan sing ora katon kanthi langsung wujud ing teks. Sawise nintingi struktur fisike, bakal tinemu struktur batin sajrone *SPR*. Struktur batin teks *SPR* sing dijlentrehake ing perangan iki ing antarane tema, paraga lan pamaragan. Dene andharan ngenani struktur batin teks *SPR* kaandharake siji mbaka siji ing ngisor iki.

(a) Tema

Tema yaiku bab sing dadi dhasare utawa pokok pikiran sajrone suwijine crita. Carane ndudut tema yaiku kanthi maca bola-boli suwijine teks. Teks *SPR* mujudake crita epik Islam. Ditengeri kanthi anane paraga sing dianggep perwira ing crita Jawa yaiku Amir Ambyah. *SPR* nyritakake ngenani sejarah paprangan antarane wong Islam lan wong Yahudi. Wadya yahudi dipimpin dening Pandhita Raib. Kepemimpinan sajrone wadyane wong Islam sipate nyawiji. Kepemimpinane wadyane wong Yahudi, tinemu telung jinise pemimpin ing antarane nistha, madya, lan utama. Saka kahanan pemimpin sing tinemu ing wadya Yahudi kasebut tinemu tema utama yaiku citra *pemimpin* sajrone *SPR*.

(b) Paraga lan Pamaragan

Kedadeyan sajrone teks naskah iku memper karo kedadeyan ing panguripan pasedinan. Kedadeyan kasebut mesthi tumiba ing saperangan warga masyarakat tartamtu. Warga sajrone teks crita diarani paraga. Panggambaran wujud lan wateke paraga diarani pamaragan. Paraga Utama sajrone *SPR* sing bisa menehi

pangribawa tumrap lakune crita yaiku Pandhita Raib. Pandhita Raib minangka gurune bongsa Yahudi sing mapan ing negara Khebar. Senajan dhapukane mung guru, ning kalungguhane iku luwih dhuwur tinimbang ratu. Para ratu sing nguwasani negara-negara Yahudi iku padha ngormati lan ngabekti marang Pandhita Raib, nuduhake yen Pandhita Raib iku *kredibilitas* dhuwur minangka pemimpin. Pandhita Raib mujudake paraga antagon, dheweke dianggep nentang arus ing crita iki.

i. Isine *SPR*

Serat Pandhita Raib mujudake salah sijine reriptan sastra Jawa sing kalebu kasastran Jawa anyar. Bab iki diweruhi saka panganggone basa lan panganggone tembang macapat ing teks. Critane *SPR* yaiku ngenani paprangan antarane wong yahudi sing dipandegani dening Pandhita Raib karo wong Islam sing dipandegani dening Amir Ambyah. Pandhita Raib minangka paraga antagonis sing digambarake pamimpin kang licik, provokatif, lan pamimpin sing disegani banget dening abdine. Gambaran umum ngenani isine *SPR* sing kasusun saka 21 pupuh tembang macapat, dijlentrehake kaya mangkene.

*Lawan ana pandhita sawiji/ jro negara
paguroning aprang/ para ratu sujud
kabe/ samya mangsuk angguru/ marang
sira Pandhita Raib/ lan anak raja raja/
keh mangsuk kang guru/ punggawa tanpa
wilangan jro nagara/ kutha Khebar wiyar
neki/ lelakon enem wulan// (P1:P10)*

Pethikan kajupuk saka pupuh tembang Dhandhanggula pada 10 nyritakake paraga Pandhita Raib. Dicitakake Pandhita Raib minangka guru sing dikormati banget dening murid-muride. Dheweke nduweni daya sing kuwat. Pandhita Raib dadi guru sing nduweni wibawa sing agung, dheweke nduweni murid akeh. Murid kasebut asale saka pirang-pirang golongan, wiwit ratu, anake ratu, nganti rakyat biyasa. Pandhita Raib kepengin bisa ngalahake Amir Ambyah sabalane lan nguwasani negara Islam kanthi nggunakake maneka wernane cara.

2. Suntingan Teks *SPR*

Suntingan teks mujudake perangane ilmu filologi kanggo nyepakake naskah kanthi edhisi ilmiah (Purnomo, 2016:24). Ancase supaya teks sing disunting bisa siyap cetak lan luwih gampang diwaca dening masyarakat. Teks *SPR* tinulis nggunakake aksara Jawa, banjur nindakake transliterasi teks saka aksara Jawa menyang aksara latin. Sajrone panliten iki, suntingan teks sing digunakake yaiku suntingan edhisi standar. Suntingan edhisi standar sajrone panliten iki ditindakake supaya pamaca bisa maca teks naskah *SPR* kanthi luwih gampang. Ing ngisor iki kasuguhake pethikan sing diwenehi panyaru sajrone komentar.

a. Terbitan Teks

Dhandhanggula

1

*Purwaning reh wasita ginupit/ caritadi
kang ing ela-ela/ sangking kitab
pinangane/ lafale kang rinasut/ sinalin
ing basa Jawi/ mangsude lawan murad/
dadya kang ing apus/ gita sinawung ing
tembang witing raras/ kang mangka
padaning puji/ tan lyan nugrahaning
<Yyang>¹//*

2

*Kang murahing dadya sihing akir/ kang
amengku samuaning <puja>²/ kang
<mulyagung keratone>³/ tan ana kang
nyakuthu/ kang akarya ing pitung lapis/
bantala lan akasa/ kang <amurweng>⁴
khukum/ <kakim sifati>⁵ kagungan/ tur
ambagi keratyaning kang sinungsih/
<manungswa>⁶ kang kinarsan//*

b. Komentar

Perangan komentar mujudake panyaruwe tumrap tembung-tembung sing dipilih sajrone panyuntingan teks. Tembung-tembung sing pinilih kasebut ana sing luput utawa pancen perlu diwenehi panyaru kanggo nambahi pamawas tumrap teks *SPR*. Tembung sing dipilih kasebut banjur dijlentrehake ing ngisor iki siji mbaka sijiurut adhedhasar nomer sing wis cinathet sajrone suntingan teks.

1) Panulisan tembung <yyang> bisa nggunakake Yyang, Hyang, lan Ywang. Telung tembung nduweni makna sing padha yaiku nuduhake marang gusti pengeran.

2) Panulisan tembung <puja> dianggep kurang trep, jalaran ora laras kaya sing wis katulis sajrone kamus Bausastra Jawa. Panulisan tembung *puja* diowahi dadi *puja*. Tembung *puja* dianggep luwih cetha dingerteni. Tembung *puja* tegese ngaturake pangaji-aji, panembah, lan donga. Panganggone tembung *puja* sajrone gatra kasebut kanggo atur pepujen marang Gusti Allah.

3) Panulise tembung <mulyagung keratone> dianggep kurang lara. Tembung keraton ora nduweni teges mula perlu diowahi dadi kraton, ning yen panulise diowahi nyebabake cacahé wanda kurang. Supaya bisa tetep laras karo paugeran guru wilangane, tembung sing diowahi yaiku *mulyagung*. Tembung *mulyagung* asala saka tembung *mulya* lan agung banjur digabung dadi tembung mawa sandi. Sahengga owah-owahan saka rong tembung kasebut dadi *mulya agung kratone*.

4) Ora ana sing salah tumrap panulisan tembung <amurweng>, ning tetep dilebokake sajrone dhafar tembung sing disunting kanggo nambahi kawruh. Tembung *amurweng* asale saka tembung *amurwa* lan *ing*. Panulisan tembung sing kaya mangkono diarani nggarba tembung. Ancase kanggo ngarasake guru wilangane. Tembung *amurweng* tegese sajrone gatra tembang yaiku Gusti Allah miwiti kedadeyane sembarang kalir.

5) Panulisan tembung <*kakim sifati*> dianggep kurang bener lan bisa nyebabake kurang cetha nalika diwaca. Rong tembung diowahi dadi *khakim sipati* sing dianggep luwih bener lan laras panulise kaya ing Bausastra Jawa.

6) Panulisan tembung <*manungswa*> sajrone naskah iku kurang pas, ora nduweni teges adhedhasar Bausastra Djawa. Mula kudu diowahi dadi *manungsa*. Sajrone Bausastra Jawa tembung *manungsa* nduweni teges titah kang kadunungan sukma lan budi. Tembung menungsa yen digayutake karo gatra sadurunge lan sawise iku wis trep, jlentrehake yen Allah mbage kasugihan ing donya iku marang manungsa sing dikersakake.

3. Citra Pemimpin Jawa sajrone SPR

Moedjanto (2001:xxiii) kanthi *konseptual* ngandharake menawa sajrone sejarah pemimpin kraton Mataram iku ana piwulang lan doktrin *raja gung binathara, bahu dhendha nyakrawati, berbudi bawa leksana, ambeg adil paramarta*. Kakuwasan ratu-ratu ing jaman Mataram iku agung banget, sahingga rakyat ngakoni yen ratu minangka wong sing nduweni samubarang. Apa sing dadi kekarepane ratu, rakyat mung bisa *ndherek karsa dalem*. Ratu uga nduweni budi sing becik lan bisa adil marang rakyat. Yen konsep kasebut bisa dipraktekake kanthi utuh, senajan kuwasane ratu sipate *absolut*, ora bakal ngabotake rakyat. Sejarah nuduhake yen kakuwasan kasebut, sahingga ndadekake rakyat sangsara. Saka cara sing ditindakake dening pemimpin, banjur tuwuh jinis-jinise *pemimpin*.

Endraswara (2013:20) nljentrehake ana telung jinis *pemimpin* sajrone Jawa adhedhasar tingkatane, ing antarane (1) nistha, (2) madya, lan (3) utama. Telung jinis kasebut dipilih kanggo dhasar menehi gegambaran pemimpin sajrone SPR, jalaran cocok karo kahanan pemimpin sajrone teks SPR. Sawise nindakake *analisis* tumrap teks naskah SPR tinemu telung jinis citra *pemimpin*. Rong jinis sing disebutake dening Endraswara tinemu sajrone SPR, sing siji iku beda saka panemune Endraswara. Gegambarane jinis-jinise pemimpin sajrone SPR dijentrehake ing perangan iki kanthi nyuguhake pethikan teks minangka bukti panyengkuyunge. Telung jinis citra *pemimpin* kasebut diandharake siji mbaka siji ing jlentrehan ngisor iki.

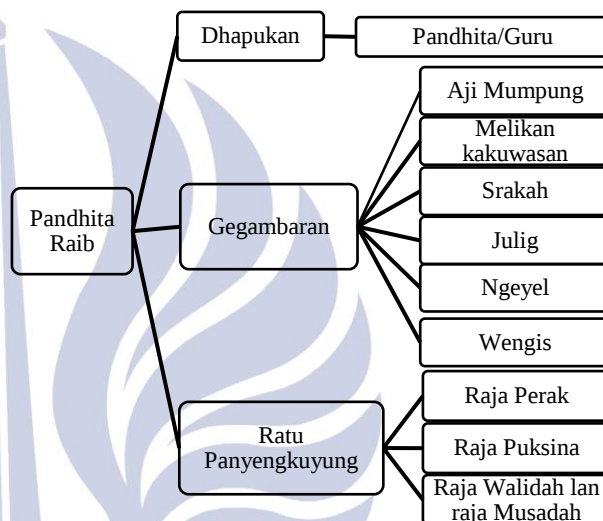
a. Citra Pemimpin Nistha sajrone SPR

Miturut Endraswara (2013:20) pemimpin sing kalebu *nistha*, yaiku wong sing melikan arta. Pemimpin sing kaya iki kepengin ngurangi hak-hake rakyat kanthi maneka wernane cara. Umume pemimpin nistha kasebut julig lan nduweni pirang-pirang alesan. Dheweke pinter anggane nuturake samubarang, kaya-kaya bisa ngepek atine rakyat, kamangka dheweke iku ana sipat pamrih. Pemimpin sing kaya mangkene bakal gawe sangsara rakyat, mergane anggane mimpin iku merga kanggo nuruti kekarepane. Tingkatan pemimpin nistha sajrone

SPR diwujudake lewat paraga Pandhita Raib. Ing ngisor iki kasuguhake bagan kanggo nyethakake citra pamimpin nistha sajrone SPR.

Miturut Jatman (sajrone Endraswara, 2013:42) pimpinan nistha mujudake pemimpin sing aji mumpung lan kurang bisa njaga muring-muringe aliyas grusa-grusu. Pemimpin nistha nduweni watek aji mumpung. Pimpinan sing aji mumpung kagambar ing pandhita sing trampil anggane ngomong, kaya-kaya bisa ngrebut atine rakyat kamangka ana pamrih ing tetembungane. Pemimpin jinis iki bakal ndadekake rakyat sara terus-terusan mung merga nuruti kekarepane pemimpine.

Bagan Citra Pemimpin Nistha sajrone SPR

1) Dhapukane Pemimpin Nistha sajrone SPR

Pandhita Raib mujudake paraga utama sajrone crita SPR minangka pandhita ing negara Khebar. Senajan dhapukane mung guru, ning kalungguhane luwih dhuwur tinimbang ratu. Pandhita Raib mujudake pamimpin sing nduweni *kredibilitas* dhuwur tumrap umate. Kabeh titahe marang abdine bakal dileksanakake. Apa sing dadi pisambate bakal ditanggapi dening abdine kanthi cepet. Kalungguhane Pandhita Raib sajrone SPR diandharake ing pethikan ngisor iki.

*Lawan ana pandhita sawiji/ jro negara
paguroning aprang/ para ratu suyud
kabeh/ samya mangsuk angguru/ marang
sira Pandhita Raib/ lan anak raja raja/
keh mangsuk kang guru/ punggawa tanpa
wilangan jro nagara/ kutha kebar wiyar
neki/ lelakon ngenem wulan// (P1:P10)*

Pethikan dijupuk saka pupuh tembang Dhandhanggula pada sepuluh sing isine nyritakake wujud paraga Pandhita Raib. Pandhita Raib yaiku pandhita sing dikurmati sajrone negara Khebar. Muride Pandhita Raib akeh banget, ing antarane para ratu, anak-anake ratu, lan punggawa praja uga manut kabeh marang Pandhita.

Suwardi (2013:11) ngandharake ana saperangan sumber kakuwasan sing bisa dijupuk, salah sijine yaiku agama utawa kapercayan. Tokoh agama tuladhane kyai, pandhita, utawa pastur bisa nduweni kakuwasan kanggo ngatur umate. Pandhita dianggep wong sing nduweni drajat luhur sajrone kapercayane masyarakat. Sajrone *kosmologi* Jawa, Guru, kyai, Pandhita diarani minangka wong sing dikormati lan dadi pepundhen, sahingga dhapukane luhur jalaran bisa menehi kareksan, piwulang, lan pangayom marang umate, yen ana wong sing nentang bakal kuwalat (Moedjanto (2001:83).

Kanggo merkoleh *legitimasi*, pemimpin Jawa dadi wong sing dikormati ing bab agama, dheweke nduweni *prioritas* kanggo merkoleh kasekten sing mbenerake dheweke kanggo nduweni kuwasa (Moedjanto, 2001:88). Kasekten kasebut bisa arupa wahyu lan wangsit sahingga bisa menehi prentah kanggo ngatur negarane. Semono uga sing dumadi marang Pandhita Raib, bisa diweruhi ing pethikan ngisor iki.

Kang cahya kumilat-kilat/ metu sangking jroning pethi/ nenggih panggening serat/ cahyane ngebat-ebati/ rebah sangu tan eling/ asanget denira kantu/ wau sajron kantaka/ Saib Saib aningali/ ana prapta sawiji rupa wong tuwa//

Aris denira angucap/ wruhanira saib saib/ kasekten ramanira/ iya si pandhita raib/ ikmate sangking iki/ kagyat Saib Saib wungu/ sarta pikir jro nala/ mulane dipunlarangi/ mring si bapa sababe kasetenira// (P17:P7-P8)

Pethikan kasebut kajupuk saka pada 7-8 pupuh tembang Sinom. Pethikan kasebut isine ngenani asale kasekten sing diduweni dening Pandhita Raib sing bisa ndadekake dheweke minangka panguwasa Khebar. Asale kasektene Pandhita Raib yaiku cahya sing metu saka pethi. Bab sing dumadi ing Pandhita Raib kasebut diarani *legitimasi mitos*.

Wujud legitimasi mitos sajrone pemimpin Jawa uga diandharake dening Moedjanto (2001:xxii). Tuladhane ing critane pangeran Puger sing tinulis ing Babad Tanah Djawi, unine *Pangeran Puger wau enggal necep cahya, kang wonten sapucuking kalam. Sareng cahya sampun kacecep, kalam mantun ngadeg. Sampun pinesti karsa Allah, yen Pangeran Puger ingkang badhe nggentosi jumeneng nata*. Pangeran Puger nampa wahyu arep dadi ratu kanthi nemokake cahya kumilat ing palanangane. Wahyu awujud cahya tumiba ing Pandhita Raib lan Pangeran Puger nuduhake *kepeminpinan* Jawa isih tinemu *legitimasi* adhedhasar mitos.

2) **Gegambaran Pemimpin Nistha sajrone SPR**

Pemimpin nistha iku mujudake pemimpin sing anggongne jumeneng nata ora niat lair bathin kanggo kapentingane wong akeh. Asile njingglegi isine crita,

tinemu enem tetenger ing antarane (1) aji mumpung, (2) melikan kakuwasan, (3) srakah, (4) julig, (5) ngeyel, (6) wengis. Jlentrehane kasebut diandharake siji mbaka siji ing ngisor iki.

(a) **Aji Mumpung**

Miturut Jatman (sajrone Endraswara, 2013:42) pimpinan sing aji mumpung kerep gumedhe lan kurang bisa njaga muring-muringe aliyas grusa-grusu. Bisa digatekake pethikan ngisor iki.

Andaledeg wedale wadya jro kitha/ lir sungap pan jeladri/ ambar ngara-ara/ wus datan pawatesan/ sang Pandhita ngatak aglis/ raja Puksina/ kinen mangsahing jurit// (P9:P17)

Pethikan kajupuk saka pupuh kasanga tembang Durma pada 15 lan 17 isine titahe Pandhita Raib supaya ratune maju ing paprangan, kamangka kahanane bala Khebar wis cetha kalahe. Endraswara (2013:42) nyebutake aji mumpung sajrone serat Sabdatama anggitane R. Ng. Ranggawarsita sing ana sesambungane karo aji mumpung. Mapan ing pupuh gambuh pada kapapat, unine *beda kang aji mumpung, nir waspada rubedane tutut, kakinthilan manggon anggung atut wuri, tyas riwut ruwet dahuru, korup sinerung anggoroh*. Nuduhake yen wong sing aji mumpung iku waspadane ilang sahingga perkara angel kerep nututi dheweke, apa sing ditindakake mung nuruti kekarepane.

(b) **Melikan Kakuwasan**

Pemimpin jinis iki padha kedanan tumrap kakuwasan. Kakuwasan kasebut sing bisa nekakake kasugihan. Dheweke kepengin nyunat hak-hake rakyat kanthi maneka wernane dalih lan cara. Rakyat diatur sapenake dhewe sahingga apa wae sing ditindakake katon *legal*, banjur bandha kasebut dikuwasani ijenan. Titikan iki tinemu ing pethikan ngisor iki.

akeh nagri nungkul aris/ denya jrih digdayanira/ samya tur bulu bektine/ tan ana wani anglawan/ sagung kang para raja/ lawan Ambyah nging wus sepuh/ mengko paran karsanira// (P2:P2-P3)

Pethikan dijupuk saka pupuh kaloro tembang Asmarandana pada 2-3 sing isine tuturane Pandhita Raib marang murid-muride sajrone pasewakan agung ing negara Khebar. Dheweke sambat marang anak muride yen Dheweke kepengin nguwasani negara ing tanah Arab

(c) **Srakah**

Sajrone Bausastra Jawa tembung srakah tegese kumudu-kudu oleh akeh, murka (Poerwadarminta, 1939:1811). Sejatine wong sing srakah iku wis nduweni bandha sing, ning tetep rumangsa kurang. Dheweke kepengin kabeh sing ana bisa dikuwasani. Sipat srakah diduweni dening pemimpin nistha. Sipat srakah sajrone panguripan sosial bisa ngrugekake wong liya, tuladhane

nggunakake maneka wernane cara kanggo nggayuh sing dikepengini kanthi cara sing bener utawa suwalike. Kaya sing dijlentrehake ing ngisor iki.

*Ngandika Pandhita Raib/ marang sagung
para raja/ padha utusana kabeh/ sakeh
prajurit lu baling/ padha nanelukena/
sakeh nagri kang wus manut/ iya mring
agama Islam// (P2:P9)*

Pethikan kasebut dijupuk saka pupuh tembang kaloro Asmaradana pada sanga, sing nyritakake titahe Pandhita Raib marang wadya Kheba, isine supaya nelukake negara-negara Islam, kamangka kakuwasan sing diduweni wis akeh. Nuduhake yen Pandhita Raib nduweni maksud kepengin ngambakake dhaerah kakuwasaane, kalebu negara-negara Islam. Kagambar ing pethikan ngisor iki.

*Pandhita raib ngandika/ marang sagung
anak muride reki/ prajurit khe para ratu/
kabeh sira sun duta/ lah gempuren nagri
kang tatelu iku/ ing Mesir kalawan Jidah/
ing Kofah katiga neki// (P4:P6)*

Pethikan kasebut kajupuk saka pupuh kapapat tembang Pangkur, pada enem isine ngenani prentahe Pandhita Raib marang wadyane. Sapungkure telung sakabat nabi saka negara Khebar, Pandhita Raib menehi titah marang wadyane supaya nyepakake kabeh kabutuhan prange kanggo nggempur telung negara Islam, ing antarane Mesir, Jidah, lan Kofah.

(d) Julig

Julig tegese pinter tumrap nindakake piala (Poerwadarminta, 1939:292). Lumrahe wong sing trampil anggone nindakake kajuligan yaiku wong sing pinter. Pemimpin *nistha* nduweni cara-cara julig lan maneka wernane alesan kanggo nggayuh kekarepane lan nampik norma sing wis ketata. Bab iki kagambar ing pethikan ngisor iki.

*Sakelangkung suka ningwang/ ing
sakarsane jeng Nabi/ nanging ta
panuwuningwang/ kang mugu Mukhamad
mangkin/ prapta Akhebar dhingin/
nembaha brahala ningsun/ yen sampun
kalampahan/ amba dhateng Mekah nuli/
tumulut nembah nenggih dhateng
kakbatolah// (P3:P26)*

Pethikan kajupuk saka pupuh katelu tembang Sinom pada 26 isine ngenani tanggapane Pandhita Raib tumrap pangajake Nabi. Warta Pandhita Raib arep nggempur negara Islam sumebar, wong Islam ngutus Abu Bakar, Umar lan Usman supaya rembugan karo Pandhita Raib ing Khebar. Pandhita Raib antuk surat saka Nabi, isine ngelingake marang Pandhita Raib menawa nabi Muhammad mujudake nabi panutup zaman kaya sing wis tinulis sajrone kitab Taurat. Dheweke minangka pandhita kudune supaya manut marang isi kitabe. Dheweke malah

menehi tanggapan kaya mangkono sing njalari Abu Bakar sabalane meneng klakep, ora bisa ngomong apa-apa. Nuduhake yen dheweke kalebu wong sing trampil micara.

(e) Ngeyel

Ngeyel tegese ngrengkel, nekad nggugu benere dhewe (Poerwadarminta, 1939:1188). Pemimpin sing sipate ngeyel angel dituturi dening wong sing luwih asor kalungguhane. Ngeyele merga saperangan alesan, kaya sing kagambar ing Pandhita Raib. Dheweke yakinmenawa aggepane bener dhewe, kaya ing pethikan ngisor iki.

*Pandhita raib ngandika/ nora wande
mukhammad nekani/ lan kabeh
sakabatipun/ Bu Bakar Ngumar
Ngusman/ miwah Ngali lawan Ambyah
datan kantun/ marma padha dhingin/
gempuren nagrislam sami. (P4:P3)*

Pethikan kasebut kajupuk saka pupuh kapapat tembang Pangkur pada katelu, isine titahe Pandhita Raib marang prajurite. Pandhita Raib yakin wadyane ora mungkin kalah saka Ali lan Amir Ambyah, senajan Ali lan Amir Ambyah wis misuwur ing tanah Arab minangka prajurit gagah sing trampil sajrone paprangan. Dheweke ora bisa nampa panemune raja Khabesah sing wis perang langsung menawa Amir Ambyah iku banget kuwatae. Kagambar ing pethikan ngisor iki.

*Eh sira raja Khabesah/ endi ta cakepmu
dingin/ sanggup nyekel Amir ambyah/ lan
Ngali katuring Gusti/ ing mengko ta
sireki/ praptanira bubarundhul/ wau duk
amiyarsa/ raja Khabesah sru angling/ aja
sira nyunyumbari Ngali Ambyah//
(P8:P19)*

Pethikan kajupuk saka pupuh kawolu tembang Sinom pada 19 sing nyritakake tuduhane Pandhita Raib marang Raja Khabesah. Raja Khabesah kalah banjur mulih saka paprangan. Pandhita Raib ora bisa nampa. Dheweke nyalahake raja Khabesah merga ora pecus mimpin wadyane lan ora sumbut karo sumbare nalika arep budhal nggempur negara Islam. Dheweke yakin Amir Ambyah iku dudu prajurit sing kuwat. Pandhita Raib tetep ngutus ratu kanggo ngadhepi wadyane wong Islam, senajan akeh ratu sing wis kalah.

(f) Wengis

Wengis tegese sereng banget, katon sumengit, lan bêngis (Poerwadarminta, 1939:2088). Pemimpin nduweni kuwasa kanggo nindakake apa wae marang kawulane lan kulawargane. Pemimpin wengis ora nduweni asih marang kawulane. Kawula sing nentang ing panguwasa bakal merkoleh kasangsaran. Apa maneh nganti bisa njalari lengsere panguwasa, dheweke bakal diukum mati. Bisa diweruhi ing pethikan ngisor iki.

*Prapta aglar ngarsa nata/ angandika sira
Pandhita Raib/ kabeh ingambila kayu/*

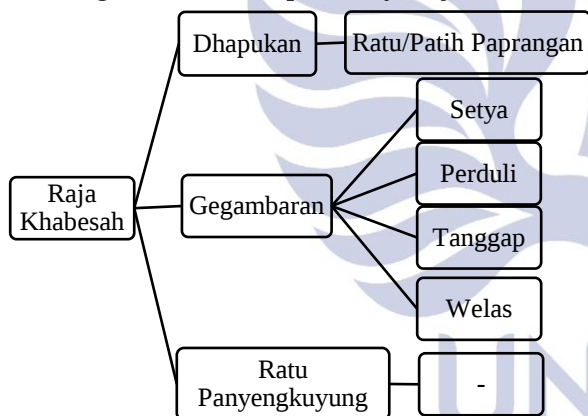
*tumpuken ngara ara/ karya bakar setan
lawan ibunipun/ kang wadya sigra
tumandang/ tinumpuk kayu lir ardi.*
(P18:P29)

Pethikan kajupuk saka pada 29 pupuh tembang Pangkur. Dicritakake Pandhita Raib ngutus muride supaya nglumpukake kayu kanggo ngobong Saib Saib lan ibuke. Kamangka sing arep dipateni iku anak lan bojone dhewe. Saib Saib dipateni jalaran dheweke mbenerake nabi Mukhamad lan agama Islam. Bab iki njalari nesune Pandhita Raib. Dheweke ngutus prajurite supaya mateni Saib kanthi alesan yen Saib iku wis edan. dheweke tega ngupaya mateni anak bojome supaya tetep kuwasa ing Khebar.

b. Citra Pemimpin Madya sajrone SPR

Pemimpin *madya*, nduweni rong titikan, yaiku (1) pemimpin sing gelem menehi rejekine marang rakyat kanthi legawa tanpa pamrih mung kanggo nyugihake awake dhewe. (2) pemimpin sing bisa menehi ukum rakyat kanthi adil. Anggone ngukum tetep nganggo kira-kira lan watara. Pemimpin madya tingkatane ing tengah-tengah. Pemimpin madya sajrone SPR diwujudkan lewat paraga Raja Khabesah. Luwih cethane kasuguhake bagan ngisor iki.

Bagan Citra Pemimpin Madya sajrone SPR

1) Dhapukane Pempimpin Madya sajrone SPR

Raja Khabesah mujudake raja sing paling kuwasa ing kalangane wong Yahudi sawise raja Khebar dadi wadyane wong Islam. Raja Khabesah minangka ratu sing dipercaya dening Pandhita Raib kanggo mimpin paprangan. Raja Khabesah menehi kaputusan apa wae sing kudu ditindakake dening prajurit. Raja Khabesah ora langsung melu ngadhepi musuh ing paprangan, dheweke menehi siyasat lan titah marang wadya balane sajrone paprangan. Kalungguhane paraga raja Khabesah tinemu ing pethikan ngisor iki.

*Utusan Pandhita Raib/ kang nelukken
jaman Ngambar/ dene ratu pangiride/
ana maraja Khabesah/ lan raja Khebar
ngalam/ lawan ratu patang puluh/ lawan
anak raja-raja// (P7:P2)*

Pethikan kajupuk saka pupuh kapitu tembang Asmarandana pada kaloro, nuduhake ana rong ratu pinercayane negara Khebar, jenenge raja Khabesah lan raja Khebar. Rong ratu kasebut drajate sangisore Pandhita Raib. Pandhita Raib ora melu mimpin paprangan, dheweke tetep mapan ing negara Khebar. Mula ngutus raja Khabesah lan raja Khebar minangka patih paprangan. Raja Khebar kalah, banjur mlebu Islam lan dadi wadya Islam. Raja Khebsah mimpin ijenan wadya Yahudi. Saka jlentrehan kasebut bisa diweruhi yen raja Khabesah minangka ratu. Senajan dheweke iku ratu, ning kalungguhane ora luwih luhur saka Pandhita Raib.

a) Gegambaran Pemimpin Madya sajrone SPR

Raja Khabesah mujudake pemimpin sing nduweni kekarepan bisa ngalahake musuh, ning dheweke tetep ngira-ngira titahe. Ora nganti nyengsarake rakyat. Gegambaran wateke dijltrenehake ing ngisor iki.

a. Setya

Setya tegese tansah mantep ing pasuwitane, ora gelem nglungani bendarane senadyana wis ora ana pamrihe utawa ana bebaya, lan sapanunggalane (Poerwadarminta, 1939:1188). Sipat setya diduweni dening pemimpin madya sajrone crita SPR. Dheweke tetep mbelani lan mimpin wadya balane saka wiwitan nganti pungkasan, senajan wadyane wis kemptut arep kalah, dheweke tetep menehi pangayoman marang wadya balane. Supaya luwih cetha, bisa digatekake pethikan ing ngisor iki.

*Kuneng kang wus tetep ing agamanira/
warnanene ratu kapi/ sang raja
Kabesah/ mirsa yen Khebar ngalam/
kacekel mring jayengmurti/ kelangkung
duka/ mepak para narpati// (P5:45)*

*Eh Anjing sira iku Khebar ngalam/ teluk
mring mungsuh mami/ pan ginanjar apa/
sira marang wong Menak/ teka nungkul
asrah pati/ maring wong Arab/destun tan
wruh ing isin// (P5: 52)*

Pethikan kajupuk saka pupuh kalima tembang Durma pada 52, Raja Khebar pasrah marang wadya Islam sawise nyawang putra lorone mati ing paprangan. Raja Khebar uga melu nyawiji ing wadya Islam kanggo ngadhepi wadya Yahudi. Cidrane raja Khebar ndadekake raja Khabesah susah lan kelimpungan, merga kudu mimpin wadya ijenan. Saliyane iku raja Khebar uga salah sijine prajurit sing kuwat ing wadya kasebut. raja Khabesah tetep setya mimpin wadyane, senajan kahanane wadyane wis kemptut.

b. Perduli

Endraswara (2013:40-41) ngandharake ana saperangan dharma sing dipikul dening pemimpin tumrap rakyat, ing antarane hanguripi, hangrungkebi, hangruwat, hanata, hamengkoni, hangayomi, hangurubi, hamemayu. Pemimpin sing tansah menehi pangayoman

marang rakyat kalebu pemimpin sing perduhi marang rakyat. Ora mung mburu kekarepan, ning dheweke uga ngukur karo kahanane rakyat. Sahingga kaputusan apa wae sing dijupuk ora nganti njalari cilaka rakyat. Sipat sing kaya mangkono uga diduweni raja Khabesah, diwujudake sajrone pethikan ngisor iki.

*Ingamuk Khebar ngalam/ nengna kang ing upa suba/ raja Khabsah langkung denya prihatin/ satelase wadyanipun/ kang kacekel urip ratu telung puluh/ sedaya andeling yuda/ raja Kabesah sru nangis//
Sagung ratu ulu baling/ sakarine andher sumi wong arsi/ raja Khabsah ngandikarum/ lah paran daya nira/ yen awit amengkene sangsaya agung/ rusak kehing wadya ningwang/ andel-andel akeh mati//*(P6:P2-P3)

Pethikan kasebut kajupuk saka pupuh kaenem tembang Pangkur pada 2-3, isine nyritakake kahanane wadya Khebar sing klimpungan merga dikalahake musuhe. Raja Khabesah nangis priatin, banjur ngajak ratu sing isih urip kanggo bali wae menyang negara Khebar, merga yen tetep wangkot arep nggempur wong Islam nganti menang iku ora mungkin. Malah bakal luwih akeh prajurit sing mati sajrone paprangan. Usulane Khabesah disarujuki dening wadyane, diweruhi pethikan ngisor iki.

*Kabeh wus mendem sahadat/ palak binas kulhu lawan lam yakunil/ marma bingung ngajak manggut/ lah paran rembugira/ para ratu ulu balang samya matur/ yen pareng lan pandukendra/ prayogi mundur kariyin//
Nadyan prang agagempuran/ sampun tebih lan kitha Khebar benjing/ yen tuwan lawaning pupuh/ tan wande tutumpesan/ salamine aprang pan agung kapupu/ tan wonten kang ngundhilana/ wus rembag sagung narpati//* (P6:P5-P6)

Pethikan kasebut kajupuk saka pupuh kaenem tembang Pangkur pada 5-6. Isine ngenani tanggapane para ratu sing isih ana ing wadya Khebar. Kahanane wadya Khebar wis kempit, para ratu sing diandhelake malah padha mlebu Islam manjur melu nglawan wadya Khebar. Sawise rerembagan asil sing dijupuk yaiku wadya Khebar mundur bali menyang negara Khebar. Saka jlentrehan kasebut bisa diweruhi yen raja Khabesah pancen nduweni kepinginan menang mungsuh wong Islam kaya sing wis dititahake dening Pandhita Raib. Ning, dheweke tetep ngukur lan nglarasake karo kahanane rakyat. Upama raja Khabesah tetep ngutus balane kanggo nggempur negara Islam, sing bakal dumadi yaiku wadya Khebar bakal ditumpes resik dening wong Islam lan ora bisa bali menyang Khebar.

c. Tanggap

Raja Khabesah dituduh dening Pandhita Raib ora pecus ngadhepi wadya Islam. Sadurunge budhal

prang, Raja Khabesah sumbar bakal kasil nelukake negara Islam, nanging sesumbare Raja Khabesah ora kasil, wadya Khebar kalah. Bab kasebut kagambar ing pethikan ngisor iki.

Eh sira raja Khabesah/ endi ta cakepmu dingin/ sanggup nyekel Amir ambyah/ lan Ngali katuring Gusti/ ing mengko ta sireki/ praptanira bubarundhul/ wau duk amiyarsa/ raja Khabesah sru angling/ aja sira nyunyumbari Ngali Ambyah// (P8:P19)

Pethikan kajupuk saka pupuh kawolu tembang Sinom pada 19, dicritakake tuduhane Pandhita Raib marang Raja Khabesah. Raja Khabesah mulih saka paprangan merga kalah. Pandhita Raib muring-muring marang raja Khabesah. Dheweke nyalahake raja Khabesah merga ora pecus mimpin wadyane lan ora sumbut karo sumbare nalika arep budhal nggempur negara Islam. Kanggo mbuktekake, dheweke nantang Pandhita Raib supaya nglawan wadyane Amir Ambyah. Diweruhi ing pethikan ngisor iki.

*Raja Khabsah matur aris/ pundi ta atur kawula/ ing mangke sami kelakon/ pira pira kang katawan/ ratu kang gagah gagah/ dereng prang lan Ambyahipun/ mung aprang lan Khebar ngalam//
Sedheng murit tuwan lami/ tan enget purwaning kina/ sareng teluk maring mungsoh/ pangamuk anglir buta/ wuwuh kebat acukat/ terampil pamedhangipun/ oleh wuruhke wong Islam//* (P10:P1-P2)

Pethikan kasebut saka pupuh kasepuluh tembang Asmaradana pada sepisan sing mujudake tuturane Raja Khabesah marang Pandhita raib sawise ngremehake kakuwatane Amir Ambyah. Nalika lapurane Raja Khabesah ora dipercaya dening Pandhita Raib, dheweke mbuktekake omongane lewat tumindake.

d. Welas

Welas tegese kadunungan rasa mesakake marang liyan (Poerwadarminta, 1939:2047). Pemimpin welas nduweni rasa mesakake marang umate sing katiban pilara. Menawa umate wis ora bisa ngleksanakake titah, pemimpin kasebut ora bakal meksa umate kanggo tetep nuruti kakarepane. Wujud rasa welase raja Khabesah sajrone SPR, bisa diweruhi ing pethikan ngisor iki.

Marang Khebar ngalam weta ratri dasa/ liyane kang ngemasi/ lir bantheng katawan/ tandange Khebar Ngalam/ mundur kasaput ing latri/ raja Khabesah/ mundurira prihatin// (P12:24)

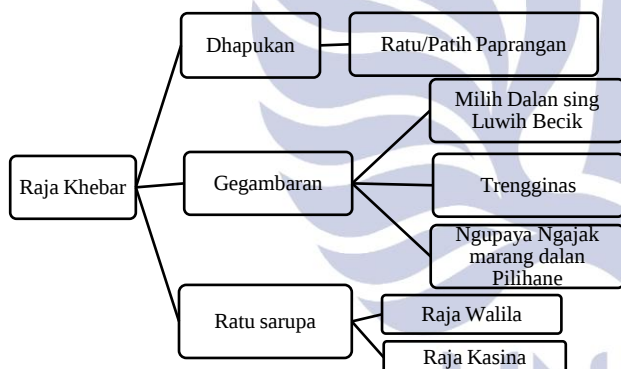
Pethikan kajupuk saka pupuh 12 tembang Durma, nyritakake rasa priatine raja Khabesah marang wadya balane merga wis akeh sing mati lan katawan ing payudan. Wujud priatine raja Khabesah yaiku dheweke

usul marang Pandhita Raib supaya nglereni paprangan, ning Pandhita Raib ora gelem nglereni titahe nggempur wadya Islam. Senajan panemune ora digagas dening Pandhita Raib, raja Khabesah tetep menahi panyaruwe marang Pandhita Raib supaya nglereni paprangan.

c. Citra Pemimpin Utama sajrone SPR

Miturut Endraswara (2013:21) pemimpin jinis katelu yaiku pemimpin sing kagolong utama, nduweni tetenger sipat berbudi bawaleksana. Ora ana pamrih marang rakyat. Kabeh sing ditindakake iku mung minangka wujud bektine laras karo jejibahane. Pemimpin jinis iki sing digandhang-gadhang kaanane ing satengahé masyarakat. Dhewekw bisa menahi piguna lan berkah tumrap umate. Jlentrehane Endraswara ngenani pemimpin utama ora padha kaya sing tinemu sajrone SPR. Carane perduli marang rakyat seje dhewe, dheweke milih dalan sing ora padha kaya dalane umate, sing dianggep luwih trep. Pemimpin utama digambarake liwat paraga raja Khebar. wiwitane raja Khebar melu mimpin nggempur negara Islam. Ing satengahé paprangan dheweke melu nyawiji ing wadya Islam. Bab sing dadi pilihane raja Khebar iku dianggep luwih apik tinimbang kekarepane Pandhita Raib.

Bagan Gegambarane Pemimpin Utama sajrone SPR

1) Dhapukane Pemimpin Utama sajrone SPR

Citra pemimpin utama sajrone crita SPR diwujudake ing paraga Raja Khebar. Wiwitane raja Khebar dadi salah sijine ratu pinilih ing wadya Khebar. Dheweke diutus dening Pandhita Raib kanggo mimpin wadyane. Raja Khebar dipilih jalaran dheweke iku pemimpine negara Khebar lan kalebu ratu sing gagah prakosa, sahingga dheweke diandhelake dening Pandhita Raib. Bab kasebut diweruhi ing pethikan ngisor iki.

Utusan Pandhita Raib/ kang nelukken jaman Ngambar/ dene ratu pangiride/ ana maraja Khabesah/ lan raja Khebar ngalam/ lawan ratu patang puluh/ lawan anak raja-raja. (P7:P2)

Pethikan kajupuk saka pupuh kapitu tembang Asmaradana pada kaloro, nuduhake ana rong ratu pinercayane negara Khebar, jenenge raja Khabesah lan raja Khebar. Rong ratu kasebut drajate sangisore

Pandhita Raib. Pandhita Raib ngutus raja Khabesah lan raja Khebar minangka patih paprangan. Raja Khebar masrahake dhirine mlebu Islam lan dadi wadya Islam, diweruhi ing pethikan ngisor iki.

Yen tulunga ing prang pasthi sun palastri/ lawan sang jayeng murti/ paretah mring wadya/ masang bandera pethak/ arsa nungkul sawadyaki/ Sang Khebar ngalam/ mangsah dharat pring badi// (P5:P37)

Pethikan kajupuk saka pupuh kalima tembang Durma pada kaloro, dicritakake raja Khebar prentah marang wadyane supaya masang gendhera putih. Gendhera putih tandha wadyane pasrah lan tundhuk marang musuh. Dheweke mlebu Islam lan janji saguh ngewangi wong Islam ngadhepi musuhe. Wiwitane dhapukakane Khebar minangka ratu uga patihe wadya Khebar, ing tengahé crita dheweke ganti dadi prajurite wadya Islam sing melu ngewangi ngadhepi wong Khebar. Liwat tumindake, dheweke kepengin nuduhake marang rakyat yen ana dalan sing luwih apik tinimbang mung nuruti kekarepane Pandhita Raib.

2) Gegambarane Pemimpin Utama sajrone SPR

Miturut Endraswara (2013:21) pemimpin sing kagolong utama nduweni tetenger sipat berbudi bawaleksana. Ora pamrih marang rakyat. Kabeh sing ditindakake iku mung minangka wujud bektine laras karo jejibahane. Saperangan jlentrehane Endraswara kasebut ana sing seje karo gegambarane pemimpin utama ing crita SPR. Gegambarane pemimpin utama sajrone SPR kasebut diandharake ing ngisor iki.

a. Milih Dalan sing Luwih Becik

Raja Khebar masrahake dhirine marang wadya Islam merga nganggep ana dalan sing luwih becik. Pandhita Raib mrentahake wadyane nggempur wadya Islam mung kanggo nuruti kekarepane kepengin nambah dhaerah kakuwasane. Raja Khebar nemoni dalan sing luwih becik, diweruhi ing pethikan ngisor iki.

Mugi tuks kang abdi barkat panduka/ lan sapangat jeng Nabi/ amba masuk islam/ supados uningaa/ agama ingkang sayekti/ Sarta safangat/ Ing nabi kang sinelir//

Pan wong agung miyarsa eraming driya/ mring ature sang Aji/ sira Khebar ngalam/ denya wus wicaksana/ rinangkul janggane reki/ mugi antuka/ sira safangat nabi// (P5:P39-P40)

Pethikan kajupuk saka pupuh kalima tembang Durma pada 39-40. Raja Khebar Ngalam nyerahake dhirine marang wong Islam ing paprangan. Dheweke nduweni anggapan yen wadya Islam iki bisa nyawiji ing tujuwan kang padha. Bab iki beda karo nalika dheweke isih dadi ratu negara Khebar. Kabeh kaputusan sing dijupuk mung nuruti kekarepane Pandhita Raib.

Kaputusan kasebut ora migunani tumrap umume wong Khebar, ning mung kanggo Pandhita Raib. Pandhita Raib ngutus nggempur negara Islam, kamangka negara telukane dhewe wis akeh. Mula dheweke milih dalan liya sing dianggep bisa luwih migunani.

Dadi klompoke wong Islam, raja Khebar uga dikurmati merga kawicaksanane. Dheweke nyawiji sajrone wadya balane Amir Ambyah kanggo ngadhepi wong Khebar. Kabeh ratu lan prajurit sing mlebu Islam iku uga diwulangi ilmu kanuragan sing bisa nambahi kawasisan lan katrampilane babagan paprangan. Tumindake Khebar bisa menehi pangribawa tumrap ratu liyane, yaiku ana saperangan ratu sing wekasane melu nyawiji dadi wong Islam.

b. Trengginas

Trengginas tegese cukat sarta trampil (Poerwadarminta, 1939:1925). Pemimpin sajrone umate iku ana proses sing endi dheweke menehi pangribawa lan tuladha marang umate minangka upaya kanggo nggayuh tujuwane umate. Saben ana jejibahan sing kudu diayahi, raja Khebar kerep ngakokake dhirine kanggo ngleksanakake jejibahan kasebut. Nuduhake raja Khebar iku mujudake pemimpin sing nduweni *kredibilitas* dhuwur. Bab kasebut diweruhi ing pethikan ngisor iki.

***Matur nembah wau sira Khebar ngalam/
enjing yen mangsah jurit/ sagung wadya
tuwan/ sampun wonten kang mangsah/
kawula ingkang miyosi/ aprang lan
kopar/ suku pejahing jurit// (P5:42)***
*Aningali tandangira Khebar ngalam/
kebat cakat terampil/ tatag atrengginas/
siga nitih turangga/ prapteng rana
nguwuh tandhing/ eh lanat kopar/
kembulana sun jurit// (P12:P12)*

Pethikan kajupuk saka pupuh kalima tembang Durma pada 42 lan pupuh kaping rolas tembang Durma, nuduhake trengginase raja Khebar ing tengah wadya Islam. Nalika ana panggempuran ing negara Islam, dheweke ngajokake dhirine kanggo mangsah sajrone paprangan. Dheweke uga kandha ing ngarepe narpati supaya ora usah ngutus ratu liyane kanggo ngadhepi bala Khebar. Dheweke kanthi legawa nyerahake dhirine minangka wujud bektine marang wadya Islam. Pemimpin sing trengginas iku dibutuhake ing masyarakat. Ana tetembungan *entheng tangane lan tanggap ing sasmita*. Raja Khebar senjata minangka warga anyar ing kalangane wong Islam, tapi dheweke wis trengginas banget. Dheweke gampang anggone menehi pitulungan lan pamrayogi nalika dibutuhake. Dheweke uga tanggap ing kahanan, ora usah nunggu dikongkon luwih dhisik.

c. Ngupaya Ngajak mring Dalan Pilihane

Raja Khebar nalika wis mlebu wadya Islam iku ngrasakake bab-bab sing njalari ayeme ati. Babagan *spiritual* dheweke yakin yen agama sing ditetepi iku bisa

gawe ayeme atine lan nuduhake ing syafaat Nabi. Raja Khebar ningali kabeh titah sing dileksanakake sajrone kalangane wong islam iku minangka wujud saka kekarpane umat, ora mung merga nuruti kekarpane wong siji. Dheweke uga diwulangi paprangan, sahingga kawasisane tambah. Mula saka kuwi, dheweke uga kepengin umate ngrasakake kanikmatan kasebut. Bab kasebut bisa diweruhi ing pethikan ngisor iki.

***Khebar ngalam asru denira angucap/
Gembalsah mengko iki/ sira atobata/
aywa nembah brahala/ manuta garang
ing mami/ yen arep gesang/ yen mukir
sun pateni// (P5:P53)***

Pethikan dijupuk saka pada pupuh kalima tembang Durma pada 53, nyritakake anane tetandhingan antarane raja Khebar lan Gembalsah. Khebar ngalam ngajak Gembalsah supaya ninggalake berhalane, lan mung nyembah ing Allah. Nuduhake yen Khebar iku kepengin ngajak umate menyang dalan sing dipilih dheweke. Ora mung marang Gembalsah, ning isih ana ratu-ratu liyane sing dijak kanggo nyawiji karo wadya Islam. Tegese anggone Khebar ngalam ora kepengin nikmat sing diolehi iku dipek dhewe, ning dheweke uga tetep ngajak umate marang dalan kasebut.

PANUTUP

Dudutan

Teks *SPR* ditintangi kanthi nggunakake pamarekan filologi. Miturut Djamaris (2002: 7) filologi yaiku suwajine ilmu sing nggunakake naskah-naskah lama minangka objek panliten. Bab-bab kang ditindakake sajrone panliten filologi ing antarane, sepisan maca naskah *SPR*, kapindho nindakake suntingan teks, katelu ngonceki citra *pemimpin* sing kagambar sajrone teks *SPR*. Adhedhasar jlentrehan sing wis disuguhake ing bab-bab sadurunge ditarik dudutan ngenani panliten tumrap *SPR*.

Sepisan ngenani dheskripsi naskah lan teks *SPR*. *SPR* kalebu salah sijine naskah teks sastra Jawa Klasik sing kasimpen ing UPT Perpustakaan Proklamator Bung Karno Blitar. Naskah *SPR* dianggit dening Kyai Sastradiwangsa ing taun 1770. Wujude teks *SPR* yaiku tembang macapat lan dicetak nggunakake aksara Jawa. *SPR* kasusun saka 21 pupuh lan limang jinis metrum tembang, ing antarane Dhandhanggula (rong pupuh), Sinom (telung pupuh), Pangkur (nem pupuh), Asmaradana (nem pupuh), lan Durma (patang pupuh). Panganggone tembang macapat, nuduhake yen teks kasebut nengenake ing bab kaendahan. Kaendahan iki kawujud ing panganggone kasusastran Jawa sajrone *SPR*, ing antarane panganggone tembung saroja, garba, purwakanthi, lsp.

Kapindho suntingan teks *SPR*. Analisis naskah *SPR* liwat suntingan teks minangka wujud tanggung jawab panliten tumrap suwijine naskah lama. Terbitan teks arupa terbitan teks *SPR* sing gampang diwaca dening pamaca. Saperangan tembung sing wis diwenahi tandha banjur diwenahi panyaru sajrone aparat kritik kanggo nglarasake lan mbenerake teks sing kudu diowahi sajrone *SPR*. Tembung-tembung sajrone aparat kritik banjur diwenahi tanggapan lan panyaruwe ing perangan komentar.

Katelu yaiku ngenani citra pemimpin sajrone *SPR*. Endraswara (2013:20) nljentrehake ana telung jinise pemimpin sajrone Jawa adhedhasar tingkatane, ing antarane (1) nistha, (2) madya, lan (3) utama. Sepisan pemimpin sing kagolong nistha minangka tingkatane pemimpin sing paling asor. Pemimpin sing kalebu *nistha*, yaiku wong sing melikan arta. Tingkatan pemimpin nistha sajrone *SPR* diwujudake ing paraga Pandhita Raib. Kaloro pemimpin *madya*, yaiku pemimpin sing gelem menehi rejekine marang rakyat kanthi legawa tanpa pamrih. Dheweke ora nduweni upaya mung kanggo nyugihake awake dhewe. Tingkatan pemimpin madya sajrone *SPR* diwujudake ing paraga raja Khabesah. Pungkasan yaiku pemimpin utama sing nduweni tetenger asipat berbudi bawaleksana. Pemimpin utama digambarake liwat paraga raja Khebar. Dheweke ora pamrih marang rakyat. Kabeh sing ditindakake kalebu wujud bektine laras karo jejibahane. Pemimpin jinis iki uga ngleksanakake apa sing wis dadi janjine.

Pamrayoga

Panliten iki kalebu panliten wiwitan tumrap *Serat Pandhita Raib*. Sabanjure bisa kanggo mbukak kalodhangan tumrap panliti liyane kanggo ndhudhah naskah lan teks *Serat Pandhita Raib* kanthi nggunakake fokus kajian sing beda. Naskah Jawa kalebu *Serat Pandhita Raib* iku tinggalane leluhure wong Jawa sing ngandhut pirang-pirang idhe, gagasan, pikiran, sarta informasi sing migunani sajrone panguripane masyarakat utamane ing jaman saiki. Mula saka kuwi, diperlokake upaya kanggo tetep nguri-uri naskah-naskah Jawa. Upaya kasebut ing antarane liwat pendhidhikan kanthi ngemot teks naskah Jawa minangka medhia pasinaon lan nindakake panliten kanggo ndhudhah isine naskah lama.

KAPUSTAKAN

- Sudjiman, Panuti. 1984. *Kamus Istilah Sastra*. Jakarta: Gramedia
- Antunsohono. 1952. *Paringkesaning Paramasastra Djawa*. Jogjakarta: Soejadi
- Djamaris, Edwar. 2002. *“Metode Penelitian Filologi”*. Jakarta: Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa Departemen Pendidikan dan Kebudayaan.

- Suwarni & Sri Wahyu Widiyawati. 2016. *Sastra Jawa Klasik: Antara Kreasi dan Adaptasi*. Surabaya: Bintang.
- Poerbatjaraka & Tarjan Hadidjaya. 1952. *Kepustaakaan Djawa*. Jakarta: Djambatan.
- Poerwadarminta, W.J.S. 1939. *Baoesastra Djawa*. Batavia: J.B. Wolters.
- Pradopo, Rachmat Djoko. 2013. *Pengkajian Puisi*. Yogyakarta: Gadjah Mada University Press.
- Purnomo, S. Bambang. 2016. *Filologi dan Studi Sastra Lama (Sebuah Pengantar Ringkas)*. Surabaya: Bintang.
- Soedarmono, dkk. 2011. *Tata Pemerintahan Mangkunegaran*. Jakarta: Balai Pustaka dan Yayasan Suryasumirat.
- Heuken, Adolf SJ. 2004. *Ensiklopedi Gereja Jilid VII*. Jakarta: Cipta Loka Caraka.
- _____. 1997. *Tradisi Tulis Nusantara: Kumpulan Makalah Simposium Tradisi Tulis Nusantara*. Jakarta: Masyarakat Pernaskahan Nusantara.
- Endraswara, Suwardi. 2013. *Falsafah Kepemimpinan Jawa*. Yogyakarta: Narasi.
- Siswantoro. 2010. *Metode Penelitian Sastra: Analisis Struktur Puisi*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Ratna, Nyoman Kutha. 2013. *Teori, Metode, dan Teknik Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Ricci, Ronit. 2011. *Islam Translated: Literature, Conversion, and The Arabic Cosmopolis of South and Southeast Asia*. Chicago: University Chicago Press.
- Rokhmansyah, Alfian. 2014. *Teori dan Pengkajian Sastra*. Yogyakarta: Graha Ilmu.
- Moedjanto, G. 2001. *Kepemimpinan Jawa: Perintah Halus, Pemerintahan Otoriter*. Jakarta: Buku Obor.
- Palmer, Richard. 2005. *Hermeneutika Teori Baru Mengenai Interpretasi*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Padmosoekotjo, S. 1960. *Ngengrengan Kasusastran Djawa Jilid II: kanggo Para Siswa Sekolah Guru lan Sekolah Landjutan Liyane*. Yogyakarta: Hien Hoo Sing
- Haidar, Zahra. 2018. *Macapat Tembang Jawa, Indah, dan Kaya Makna*. Jakarta: Badai Pengembangan dan Pembinaan Bahasa.
- Moleong, L. J. 2004. *Metedologi Penelitian Kualitatif*. Bandung: PT. Remaja Rosdakarya.